

Sladana ĐURIĆ¹

Univerzitet u Beogradu – Fakultet bezbednosti

ETIČKI PROBLEMI U ISTRAŽIVANJIMA O DECI²

Etičkim problemima istraživanja u kojima učestvuju deca posvećena je relativno bogata literatura, kao i mnoštvo nacionalnih i profesionalnih etičkih kodeksa. Široka tematizacija etičkih principa upravo je podstaknuta narastanjem svesti o ozbiljnosti ovog problema, kao i sve većim strahovima od mogućih zloupotreba dece u savremenim istraživačkim projektima. U literaturi preovlađuje opšta tvrdnja da su deca ranjiva kategorija ispitanika koja zahteva posebnu pažnju i zaštitu od mogućih zloupotreba u istraživanjima. Osnovni cilj ovog rada jeste da se izlože generalni etički problemi sa kojima se istraživači društvenih naučnih disciplina suočavaju onda kada su subjekti njihovih istraživanja deca i mladi. Posebno se izlažu princip dobrovoljnog učešća, princip balansiranog odnosa istraživač – ispitanik, kao i principi privatnosti, poverljivosti i anonimnosti u studijama dece.

Ključne reči: istraživanja, deca, etički principi

UVOD

Izraz „istraživačka etika“ obuhvata veliki broj pitanja koja se tiču etičkih principa i pravila ponašanja učesnika procesa istraživanja. Uspostavljanje i dosledna primena sistema etičkih standarda u istraživačkom procesu ima za cilj sprečavanje da se nekome od učesnika tog procesa naškodi, kao i promovisanje postupanja zasnovano na dobrim

1 E-mail: sdjuric@fb.bg.ac.rs

2 Članak predstavlja deo rezultata rada na projektu „Bezbednost i zaštita organizovanja i funkcionisanja vaspitno obrazovnog sistema u Republici Srbiji (osnovna načela, principi, protokoli, procedure i sredstva)“ (Ev. broj 47017) koji finansira Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije (2011-2014).

namerama, poštovanju i fer odnosima (Sieber, 1993). Centralna etička dilema odnosi se na balans koji istraživač treba da ostvari između potrebe da dođe do značajnih saznanja i obaveze da zaštiti prava i vrednosti subjekata koja mogu biti narušena istraživanjem. Ovakav stav se zasniva na tvrdnji da svako istraživanje potencijalno može ugroziti neki aspekt ličnosti ili neko pravo subjekta istraživanja. Istraživačima dece preporučuje se posebno pažljivo ekonomisanje između naučnog principa otkrivanja istine i etičkog principa zaštite subjekata.

Dugo je medicinska praksa bila zasnovana na jedinstvenom etičkom principu zapisanom u Hipokratovoj zakletvi, koji glasi: *ne nanositi zlo*. Sve do dvadesetog veka ovo je bio univerzalni princip koji je, u okviru preporučenog etičkog ponašanja, predviđao i uspostavljanje poverljivosti u odnosima između lekara i pacijenta. Sistematizacija etičkih normi i standarda započeta je kreiranjem *Nirnberškog kodeksa* (*Control Council Law No. 10*, 1949) koji je, iako fokusiran na medicinske eksperimente, poslužio kao osnova za izgradnju etičkih normi na polju društvenih istraživanja. Kodeks je nastao kao odgovor na stravične eksperimente iz perioda drugog svetskog rata. Sa aspekta istraživačke etike značajna je činjenica da su ti eksperimenti sprovedeni od strane lekara nad učesnicima koji nisu imali pravo da odbiju svoje učešće (Avard et al., 2012).

Zanimljivo je da Nirnberški kodeks ne predviđa mogućnost da se istraživanja mogu vršiti na deci pre nego što ona steknu pravni osnov za donošenje odluka. Ova činjenica se objašnjavala težnjom autora kodeksa da se deca zaštite od mogućih ugrožavanja tako što će biti isključena iz istraživanja, a sve to nakon potresnih svedočenja o njihovoj zloupotrebi tokom nacističkog režima.

Dodatna saznanja da su i posle Drugog svetskog rata obavljana neprimerena medicinska istraživanja nad nemačkim zatvorenicima u Americi, kao i brojna neetička istraživanja malarije, sifilisa i hepatitisa, pojačali su potrebu za kreiranjem kodeksa kojim će se regulisati etika naučnih istraživanja. Nirnberškim kodeksom, zajedno sa *Helsinškom deklaracijom*, usvojenom dvadesetak godina kasnije (World Medical Association, 1964), po prvi put se promovise autonomnost učesnika istraživanja i ističe značaj principa dobrovoljnosti. Za razliku od Nirnberškog kodeksa koji isključuje istraživanja dece koja nemaju pravnu sposobnost, odredbama Helsinške deklaracije predviđeno je

da, kada potencijalni učesnici nemaju pravo da sami odlučuju, pristanak za njihovo učešće u istraživanju može dati zakonski staratelj.

Ipak, postojanje ovih značajnih etičkih kodeksa nije označilo kraj praktikovanja projekata u kojima su se narušavala prava učesnika istraživanja i u drugoj polovini dvadesetog veka. Analizirajući 22 studije, od kojih su se četiri odnosile na decu, Beecher (1966) nalazi da je za najveći broj razmatranih istraživanja upitno dosledno poštovanje etičkih standarda. Reč je o različitim tipovima eksperimentisanja sa pacijentima za koje se, u najmanju ruku, nije mogla utvrditi korist po učesnike u istraživanju, a koja su pravdana sticanjem „koristi za pacijente uopšte“. Konstatujući da su sva ova istraživanja sprovedena na uglednim univerzitetima, a njihovi rezultati objavljeni u vodećim časopisima, iz čega zaključuje da svojevrsni naučni „varvarizam“ nije nestao sa Nirnberškim procesom, Beecher (1966) poziva na preispitavanje tadašnje istraživačke prakse i uspostavljanje čvršćih etičkih standarda.

U literaturi se, kao jedan od najtežih primera neetičkog postupanja iz tog perioda, navodi istraživanje hepatitisa (*Wilowbrook case*) koje je u periodu od 1956. do 1971. godine sprovedeno nad decom sa intelektualnom ometenošću iz jedne američke državne škole. Deca su namerno inficirana virusom hepatitisa, kako bi se proučavali simptomi bolesti i razvila vakcina (DuBois, 2008). Drastičan primer neetičkog istraživanja jeste i studija sifilisa (*Tuskegee syphilis experiments*) koja se u Americi sprovodila u periodu od 1932. do 1972. godine (Jones, 1981), a čiji je cilj bio praćenje prirodnog toka ove bolesti bez pružanja medicinske pomoći zaraženim osobama. Ovim primerima ćemo dodati i skorije istraživanje koje je za svoj predmet imalo ispitivanje postoperativnog delovanja radioterapije na kancer jednjaka. Istraživanje je trajalo dvanaest godina (od 1986. do 1997. godine), donelo je značajna saznanja u ispitivanoj oblasti, ali je i žestoko kritikovano zbog činjenice da pacijenti nisu znali da su učesnici medicinskog eksperimenta (Sade, 2003).

Saznanja o ovim neetičkim istraživačkim projektima pokrenula su sredinom 1970-ih godina intenzivnu raspravu o kršenju etičkih normi u naučnim istraživanjima. Kongres SAD inicirao je osnivanje Nacionalne komisije za zaštitu ljudskih subjekata u istraživanjima iz oblasti biomedicine i ponašanja, a komisija je kreirala dokument nazvan *Belmontski izveštaj* (National Institutes of Health, 1979). Ovim dokumentom se od istraživača zahteva dosledna primena tri etička

principa: poštovanje ličnosti subjekta, briga za njegovu dobrobit, kao i pravičan odnos prema njemu.

Dalji podsticaj za razvoj etičke normative u ovoj oblasti dala je *Konvencija o pravima deteta* (Ujedinjene nacije, 1989), kojom se promovise ideja dečjeg prava na puno učešće u svim aktivnostima, uključujući i istraživanja. Članovima 12 i 13 ove konvencije zahteva se da se „detetu koje je sposobno da formira svoje sopstveno mišljenje, obezbedi pravo slobodnog izražavanja tog mišljenja o svim pitanjima koja se tiču deteta“. U konvenciji se još kaže da „dete ima pravo na slobodu izražavanja“ i da to pravo obuhvata „slobodu da traži, prima i daje informacije i ideje svih vrsta“.

Principi formulisani u opisanim kodeksima i dokumentima i danas predstavljaju osnov nacionalnih i profesionalnih etičkih kodeksa. I površnom pretragom elektronskih i štampanih izvora, može se zaključiti da danas širom sveta postoji na stotine dokumenata različitih formi (kodeksi, normativi, vodiči, uputstva, preporuke), kojima relevantne državne ili profesionalne institucije pokušavaju da regulišu ovu osetljivu oblast. U prvoj deceniji našeg veka sve više i akademskih institucija kreira sopstvene vodiče za dobru istraživačku praksu, posebno onu koja se odnosi na istraživanja dece (Morrow, 2008).

Možemo se, međutim, zapitati da li prosto postojanje velikog broja dokumenata u kojima su formulisane preporuke o etičkim standardima u istraživanjima dece zaista obezbeđuju poštovanje svih etičkih principa u konkretnim istraživačkim projektima? Kako Cohen i saradnici (2007) primećuju, etičke dileme se za istraživača višestruko uvećavaju kada se u procesu operacionalizacije etičkih standarda kreće od opštih načela ka posebnim postupcima koje treba primeniti, kao i od apstraktnih principa ka planiranju i ostvarenju konkretnih odnosa.

Metodolozi se uglavnom slažu da se uvidom u mnoge izveštaje iz istraživanja, u kojima su subjekti bili deca, može konstatovati priličan stepen nemara istraživača kada je reč o etičkim obzirima i/ili, u najboljem slučaju, nedostatak ubedljivih garancija da su istraživači dosledno vodili računa o svim aspektima ugrožavanja dece kao učesnika istraživanja. Stoga se poslednjih godina u evaluaciji izveštaja iz istraživanja sve više insistira na transparentnom izlaganju svih pitanja vezanih za oblast mogućeg etičkog ugrožavanja. Istraživači imaju obavezu da jasno dokumentuju sve dileme sa kojima su se suočavali i

izlože strategije za rešavanje problema, čime će otkloniti svaku sumnju po pitanju etičnosti primenjene istraživačke procedure. Kako Gill (2004) rezimira principe kliničke prakse u pedijatrijskim istraživanjima, istraživački projekat se može oceniti kao adekvatan onda kada je uspostavljen balansiran odnos između koristi i rizika (*benefit/risk ratio*), ukoliko su angažovani kompetentni stručnjaci i adekvatna infrastruktura, pribavljene sve neophodne saglasnosti, a projekat evaluiran i odobren od strane etičkog komiteta koji ima ekspertizu na procenu prava i potreba dece.

DECA KAO SPECIFIČNA ISTRAŽIVAČKA POPULACIJA

Prema Konvenciji o pravima deteta (Ujedinjene nacije, 1989), dete se definiše kao „ljudsko biće koje nije navršilo 18 godina života, ukoliko se, po zakonu koji se primenjuje na decu, punoletstvo ne stiće ranije“. Dečja prava obuhvataju široke oblasti koje se odnose na različite aspekte njihovih života i uključuju građanska, kulturna, ekonomska, socijalna i politička prava. Osim fizičkih i kolektivnih prava, deca takođe imaju i individualna prava koja treba da im omoguće zdravo i slobodno odrastanje (Calkins, 1972). Ta prava se odnose na: vlasništvo nad sopstvenim telom, slobodu govora, slobodu mišljenja, pravo da žive bez straha, slobodu izbora i pravo na donošenje odluka. Svako etički odgovorno istraživanje dece i mladih, mora poštovati sva ova prava.

Istraživanja sa decom su, po mnogim metodološkim pitanjima specifična u odnosu na ona koja podrazumevaju proučavanje odraslih. U takvim ispitivanjima se, uz adekvatnu modifikaciju istraživačkih postupaka saglasnu uzrasnom statusu ispitanika, koriste iste tehnike: deca mogu da popunjavaju upitnike, učestvuju u intervjuima različitog nivoa strukturisanosti, veoma je plodno njihovo učešće u raznim tipovima grupnih diskusija, a deca se relativno jednostavno uključuju u ispitivanja u kojima se koriste razni tipovi projektivnih tehnika. Ipak, u istraživačkim projektima koji uključuju decu treba pažljivo procenjivati adekvatnost istraživačkog fokusa i primenjenih metoda pri čemu valja voditi računa o kognitivno-emotivnim sposobnostima dece, po kojima se ona razlikuju od odraslih ispitanika (Mahon et al., 1996, Filipović, 2011).

Ono u čemu u literaturi postoji priličan stepen slaganja jeste da je u slučaju istraživanja čiji su subjekti deca i mladi potreban značajno veći oprez kada je reč o mogućim etičkim problemima (Fombad, 2005; Morow, 2008). Misleći prvenstveno na klinička istraživanja, Edwards i McNamee (2005: 352) smatraju opravdanom tvrdnju da su „svi učesnici istraživanja u poziciji ranjivosti“ i u situaciji kada mogu pretrpeti neki tip ugrožavanja ali da je, kada je reč o deci, „status ranjivosti još akutniji“. Odgovornost istraživača postaje višestruko veća, a moguća ugrožavanja dramatičnija onda kada su subjekti istraživanja deca, jer kod njih, pored svih klasičnih etičkih dilema, postoji i značajna neravnoteža u socijalnom statusu istraživača i ispitanika.

Tvrdnja da deca i adolescenti mogu da budu posebno ranjiva grupa u literaturi se uobičajeno obrazlaže njihovom nedovoljnom zrelošću, nedostatkom autoriteta, zavisnošću od roditelja koji donose odluke o njihovom učešću u istraživanju ili nedovoljnom kognitivnom zrelošću za samostalno donošenje odluke o učešću (Thompson, 1992; Broome et al., 2001; Fombad, 2005). U tradicionalnom istraživačkom pristupu deca su posmatrana kao neka vrsta „zarobljenih subjekata“, zavisnih od odraslih, hijerarhijski podređenih i ranjivih, pri čemu je ranjivost definisana kao nesposobnost dece da zaštite svoje sopstvene interese (Lind et al., 2003).

Deca se i u domaćim etičkim kodeksima najčešće ne izdvajaju kao posebna kategorija, već se pominju uz ostale „ranjive“ društvene grupe. Tako se u *Kodeksu profesionalne etike lekarske komore Srbije* (Službeni glasnik RS, 2007) deca uz „duševno ometene, zatvorenike, umiruće ili lica koja su u bilo kakvom podređenom položaju u odnosu na izvršioce istraživanja“, navode kao zbirna kategorija osoba nad kojima „nije dozvoljena upotreba pedagoških, stručnih ili novih metoda isključivo sa namerom da se dođe do naučnih podataka“. *Kodeksom etike psihologa Srbije* (Društvo psihologa Srbije, 2000) takođe se maloletni ispitanici ne pominju kao posebna grupa, već se, zajedno sa „mentalno zaostalim ili teže duševno obolelim osobama“, svrstavaju u grupu „ispitanika koji nisu u stanju da daju validnu saglasnost“ i preporučuje se da se „ona mora dobiti od roditelja/staratelja, odnosno od lica i ustanova kojima su ovakve osobe poverene“.

Proučavanjem dece i mladih, na primer, ispitivanjem njihovih stavova i mišljenja, posmatranjem socijalnih interakcija i ponašanja,

naučnici stižu neprocenjivu mogućnost dubljeg razumevanja dečjeg sveta i života tako što ostvaruju uvid u njihove sopstvene perspektive. Savremenu istraživačku praksu karakteriše prihvatanje dece kao kompetentnih učesnika istraživanja, sposobnih da izraze i podele svoje iskustvo (Coyne, 2010). Istraživački pristup u kojem se deca proučavaju iz pozicija sopstvenih pogleda i percepcija i uvažava iskustvo dece kao relevantan osnov za izvođenje naučnih uopštavanja, na izvestan način unapređuje prava dece. Sa druge strane, istraživanja dece, ukoliko ne poštuju sve etičke principe i standarde, mogu značajno da povrede ili ugroze dečja prava.

PRISTUPI DECI U DOSADAŠNJOJ ISTRAŽIVAČKOJ PRAKSI

Dosadašnje trendove u istraživanjima koja se bave decom metodolozi kategorizuju kroz četiri uspostavljena pristupa: dete kao objekat, dete kao subjekat, dete kao društveni akter i dete kao učesnik i koistraživač (Christensen, 1998; Christensen & Prout, 2002). Prva dva pristupa uobičajeno se povezuju sa tradicionalnim istraživačkim pristupom, a druga dva spadaju u savremeni istraživački koncept. Pomenuti pristupi, međutim, nisu linerano nastajali već se naporedo koriste ili kombinuju u istraživačkoj praksi. Time se može objasniti prilična raznovrsnost načina tretiranja dece u društvenim istraživanjima.

U tradicionalnom modelu istraživanja, zasnovanom na pretpostavci da su deca nekompetentna, nezaštićena i od odraslih zavisna bića, njihova iskustva su dominantno ispitivana kroz iskaze i stavove starijih osoba iz njihovog okruženja. Smatralo se da deca nisu sposobna da razumeju ideju istraživanja, niti da ponude pouzdane podatke o sebi. Takvo, rekli bismo, paternalističko razumevanje statusa dece rezultiralo je njihovim isključivanjem iz direktnog istraživačkog procesa. Podaci o dečjoj perspektivi i njihovim iskustvima prikupljana su od starijih srodnika, roditelja, nastavnika, socijalnih radnika. U okviru takvog istraživačkog koncepta gotovo da se nije ni razmišljalo o eventualnom ugrožavanju prava dece. Samo učesće starijih osoba bliskih sa ispitivanom dečjom populacijom, najčešće se smatralo kao dovoljna garancija od mogućih zloupotreba, a dileme oko eventualnih etičkih ugrožavanja činila se neosnovanom.

U novoj istraživačkoj paradigmi detinjstvo se razume kao socijalni konstrukt formiran u interakciji različitih varijabli: društvenih, istorijskih, kulturnih (Prout & James, 1990). Takvom paradigmom studija detinjstva odbacuje se, u tradiciji etablirano, razumevanje detinjstva kao perioda razvoja i promovise prihvatanje dece kao aktivnih društvenih aktera koji, makar na mikro-nivou, značajno oblikuju društvene procese i strukture, i uspostavljaju specifične društvene odnose koji zaslužuju posebnu naučnu tematizaciju (Morrow, 2008). U okviru nove sociologije detinjstva jača interesovanje za proučavanje „autonomnog dečjeg sveta“ koji se može razumeti samo ako se čuje „glas dece“ i stekne uvid u „dečju perspektivu“.

Savremenim istraživačkim pristupom je tako učinjen značajan korak u redefinisaniu prethodnih teorijskih modela razumevanja detinjstva ka prihvatanju nove perspektive u kojoj se deca prepoznaju kao ravnopravni socijalni akteri. U savremenim istraživanjima polazi se od pretpostavke da deca imaju uzrasno diferenciran kognitivni i socijalni status, kao i brojne razvojne osobenosti i da istraživači, ukoliko žele da rasvetle specifičnu dečju perspektivu, moraju da ih tretiraju kao subjekte sposobne da ponude informacije o sopstvenim iskustvima. Koristeći uzrast dece kao osnovni kriterijum, istraživači unutar ovog pristupa pažljivo procenjuju koje će posebne istraživačke tehnike primeniti u direktnom ispitivanju iskustva dece i mladih. U okviru najnovijeg trenda u kojem se deca sagledavaju kao socijalni akteri, ona se uključuju u istraživački proces kao aktivni učesnici. Napuštanje istraživačke tradicije u kojoj se deca tretiraju kao objekti i usvajanje pristupa koji decu prepoznaje kao ravnopravne društvene aktere otvara široko polje etičkih dilema (Neill, 2005), a od istraživača zahteva posebnu odgovornost.

Posebni etički obziri u istraživanjima o deci

Da li se etički principi koje treba primenjivati u istraživanjima u kojima se ispituju deca razlikuju od onih koji su uspostavljeni u praksi istraživanja odraslih subjekata? Među istraživačima postoji relativno slaganje oko toga da se svi principi koji se primenjuju u istraživanjima odraslih mogu primenjivati i da ih treba primenjivati i u slučaju kada su subjekti istraživanja deca i mladi, ali da se dodatno moraju uzeti u

obzir i principi koji uslovljavaju specifičnosti ove uzrasne kategorije (Punch, 2002; Morrow, 2008).

Na etička pitanja trebalo bi obratiti pažnju još u fazi planiranja istraživačkog projekta, a svaka sledeća faza zahteva posebne etičke obzire i punu pažnju istraživača. Podsetićemo da svaka lična interakcija koja se uspostavlja tokom istraživanja uključuje mogućnost ljudske greške i nesporazuma, neki oblik moguće neracionalnosti i nedoslednosti. Od etički odgovornog istraživača očekuje se da predvidi sve potencijalne izvore opasnosti (Neill, 2005) i osmisli strategije za njihovo predupređenje.

Najznačajnija etička dilema koju treba rešiti *pre početka istraživanja* jeste adekvatna operacionalizacija principa dobrovoljnosti učešća za svakog ispitanika. Centralni problem koji se javlja *tokom samog istraživanja* odnosi se na uspostavljanje balansiranog odnosa između istraživača i ispitanika, jer u slučaju ispitivanja dece taj odnos po prirodi uključuje neravnopravnost. Glavni etički obziri o kojima treba voditi računa *nakon završetka istraživanja* tiču se poštovanja poverljivosti, čuvanja anonimnosti dece učesnika. U sledećem delu rada ćemo ukazati na prirodu ovih najznačajnijih etičkih problema i mogućnosti njihovog rešavanja.

Saglasnost za učešće dece i mladih u istraživanjima

U literaturi se uobičajeno navodi da punopravni pristanak za učešće u istraživanju podrazumeva četiri elementa: kompetentnost ispitanika, dobrovoljnost kod odlučivanja o učešću, punu obaveštenost, kao i sposobnost ispitanika da razume ciljeve istraživanja (Diener & Crandall, 1978; Cohen et al., 2007).

Davanju saglasnosti za učešće u istraživanju treba da prethodi detaljno informisanje učesnika o ciljevima istraživanja, metodima koji će se primeniti, načinu učešća, obliku rezultata i načinu njihove prezentacije. Informisanje učesnika treba planirati kao proces koji će trajati sve dok istraživači nisu sigurni da su svi učesnici bili u stanju da razumeju ciljeve projekta i način sopstvenog učešća. Učesnike takođe treba obavestiti o eventualnim problemima koji se mogu javiti i uputiti ih na pravo da u bilo kom trenutku mogu da povuku svoju saglasnost za učešće, ukoliko procene da je istraživačkim aktivnostima povređeno neko njihovo pravo. Kompetentnost kao element saglasno-

sti za učešće podrazumeva dovoljnu zrelost osobe da, nakon detaljne obaveštenosti o ciljevima projekta, može da donese adekvatnu odluku oko svog učešća. Ovom normom se istraživači obavezuju na pažljivo postupanje u slučajevima kada se u istraživanje uključuju nedovoljno zrele osobe ili osobe sa nekim tipom psihičkih problema, što može dovesti u pitanje njihovu kompetentnost za odlučivanje.

U savremenoj istraživačkoj praksi postalo je opšteprihvaćeno da se dobrovoljni pristanak za učešće u istraživanju, kao temeljni etički princip, izražava davanjem pismene ili usmene saglasnosti učesnika, čime se sam čin pristanka formalizuje.

Navodeći da je istraživač „dužan da pribavi validnu saglasnost ispitanika za učestvovanje u istraživanju“, autori *Kodeksa etike psihologa Srbije* (Društvo psihologa Srbije, 2000), kao validnu ocenjuju onu saglasnost koja je „dobijena na pošten način, tj. ukoliko ne povređuje dostojanstvo ispitanika. To znači da za dobijanje saglasnosti nije dozvoljeno koristiti prinudu, ucenjivanje ili obmanjivanje, ali jeste dozvoljeno ubeđivanje argumentima“.

Poštovanje principa dobrovoljnog učešća u istraživanju, u situaciji kada se ispituju deca i mladi, iziskuje dodatne aktivnosti i oprez istraživača. Kao i odrasle učesnike, i decu treba detaljno obavestiti o ciljevima projekta i načinu njihovog učešća, a istraživač će to učiniti jezičkim formulacijama primerenim kognitivnim kapacitetima i uzrastu dece. Glavna etička dilema u ovoj značajnoj fazi pripremanja istraživanja jeste procena na kojem uzrastu dete stiče pravni i kognitivni kapacitet da samostalno odlučuje o svom učešću u istraživanju. Postavlja se i pitanje da li činjenica da dete nema pravnu sposobnost da samo odlučuje, znači da ono neće biti pitano oko svog učešća ukoliko se formalna saglasnost dobije od roditelja ili staratelja. Etički su problematične i situacije u kojima roditelj može da uskrati učešće svom detetu koje želi da učestvuje u istraživanju, kao i one u kojima roditelj daje saglasnost za dete koje nije zainteresovano ili ne želi da učestvuje u istraživanju. Učešće dece u istraživanju ne sme se zasnivati samo na formalnom sporazumu između istraživača i njihovih roditelja (Đurić, 2007), kao što se i oko učešća određenih uzrasnih kategorija dece ne sme prenebregnuti mišljenje roditelja ili staratelja. Coyne (2010) u tom smislu preporučuje da u procesu pribavljanja saglasnosti oko učešća, najpre treba konsultovati dete, pa tek onda staratelje. Etički odgovoran istra-

živač će se truditi da pažljivo procenjuje svaku konkretnu situaciju i svoje odluke donosi uvek u skladu sa najboljim interesima deteta.

Uzrast dece za čije učešće je potrebno dobiti saglasnost roditelja ili staratelja najčešće se precizira posebnim nacionalnim kodeksima. Tako hrvatski nacionalni kodeks (*Etički kodeks istraživanja s djecom*) predviđa da se za učešće dece uzrasta do 14 godina mora dobiti pismeni ili usmeni pristanak roditelja, a da deca starija od 14 godina mogu sama dati pismeni ili usmeni pristanak (Ajduković i Kolesarić, 2003). Identične odredbe predviđa i nacionalni kodeks koji se primenjuje u Bosni i Hercegovini (*Etički kodeks istraživanja o djeci*), a dodatno se precizira da će se saglasnost roditelja izuzetno tražiti i u slučajevima dece koja su starija od 14 godina, ali pripadaju kategoriji dece sa posebnim potrebama (Nagradić i sar., 2006). I u istraživanjima koja se sprovode u našoj zemlji, iako nije posebno kodifikovana, uglavnom se poštuje odredba prihvaćena u najvećem broju evropskih zemalja da se za decu mlađu od 14 godina traži saglasnost roditelja za učešće u istraživanju.

Odnos istraživač-ispitanik u studijama o deci

Svako istraživanje se uspostavlja i kao društveni odnos između učesnika istraživanja, a taj odnos najčešće reprodukuje odnose moći koje različiti akteri imaju i van konteksta istraživanja. U temelju odnosa koji se uspostavlja između istraživača i ispitanika u studijama o deci i mladima stoji neravnopravan položaj koji istraživač kao odrasla osoba ima u odnosu na dete ispitanika. Obaveza istraživača je da tokom istraživanja sa decom izgradi takve odnose kojima će se prevazići početna uzrasno-statusna neravnopravnost i kojima će se deca tretirati kao punopravni subjekti istraživanja.

Deca, kao slabija strana, ne smeju da trpe nikakav pritisak u istraživačkom odnosu. Njima treba obezbediti potpunu slobodu da odbiju učešće, kao i slobodu da bez ikakvih posledica napuste istraživanje ukoliko se kod njih javi osećanje straha ili nelagodnosti. U adekvatnom ambijentu istraživanja dete će biti podsticano da slobodno izražava svoje mišljenje i deli svoja iskustva sa drugim učesnicima, bez opterećenja da će to neko kritikovati ili osuđivati. Istraživači su u obavezi da pažljivo prate reakcije i ponašanja dece tokom istraživanja i da u slučajevima kada procene da postoji rizik za ugrožavanje nekog dečjeg prava, budu spremni da reaguju na adekvatan način.

Prethodno opisani etički problem, adekvatno uključivanje učesnika u istraživanje, može se uslovno smatrati proceduralnim, pa se za njegovo poštovanje zahteva pridržavanje propisanih standarda o načinu pribavljanja saglasnosti za učešće u istraživanju. Međutim, problem uspostavljanja adekvatnog odnosa prema učesnicima istraživanja teško se može kodifikovati na način koji će garantovati poštovanje svih etičkih normi. Uz sve opšteprihvaćene normativne preporuke da se taj odnos mora zasnivati na poštovanju prava dece i zaštiti njihovih interesa, ostaje široko polje aktivnosti u kojima istraživač mora da se osloni na sopstvenu procenu konkretne situacije i bude dovoljno osetljiv za pravovremeno prepoznavanje problema i njihovo najbolje rešavanje. Kao što Kimmel (1988) podseća, nije moguća potpuna distinkcija na etička i neetička ponašanja, niti se istraživačke aktivnosti mogu do kraja planirati prema onome što „treba“ i „ne treba“ raditi. Istraživački etički principi nisu apsolutni, i uvek se moraju tumačiti u kontekstu konkretne istraživačke situacije. Stoga je za istraživača najveći izazov i test odgovornosti upravo oblast uspostavljanja adekvatnih odnosa sa učesnicima istraživanja.

Principi privatnosti, poverljivosti i anonimnosti u studijama o deci

I u fazama nakon formalnog završetka prikupljanja podataka od istraživača se zahteva odgovorno postupanje kako bi se zaštitila privatnost i dosledno poštovali principi poverljivosti i anonimnosti koji obavezuju svako naučno istraživanje.

Istraživački proces najčešće pretpostavlja izvesnu tenziju između prava osobe na privatnost i prava javnosti na znanje. Pravo učesnika na privatnost može se ugroziti, kako tokom samog istraživanja, tako i nakon njega. Tri su oblasti koje po pitanju zaštite privatnosti učesnika istraživači moraju da imaju na umu: pažljivo postupanje sa osetljivim i ličnim podacima, podacima o sredini koja je posmatrana, a koji nisu javnog karaktera, kao i način rukovanja prikupljenim podacima i prezentacije dobijenih rezultata (Diener & Crandall, 1978). U izveštaju Američke asocijacije psihologa, kao posebno osetljive informacije o ispitanicima, navode se: verske i seksualne preference, podaci o prihodima, kao i neke lične karakteristike kao što su inteligencija, poštenje, hrabrost, rasne predrasude (American Psychological Association, 1973). Istraživač koji je, za potrebe istraživanja, prikupio ovakvu vr-

stu podataka, mora pažljivo da planira kako da njima rukuje, kako da ih sortira i arhivira sa ciljem maksimalne zaštite privatnosti učesnika na koje se podaci odnose.

Učesnici će se smatrati anonimnim onda kada istraživač ili druge osobe ne mogu da ih identifikuju (Cohen et al., 2007). Zato prikupljene podatke treba beležiti i čuvati na način koji neće dozvoliti njihovo povezivanje sa učesnikom od kojeg su dobijeni. Anonimnost učesnika i poverljivost podataka treba obezbediti u odnosu na sve osobe koje nisu članovi istraživačkog tima: ostale učesnike, druge istraživače, javnost. Ovo često nije lako postići, posebno ako su podaci prikupljeni tokom grupnih diskusija. Iskustva govore da su deca sklonija nego odrasli da prepričavaju iskaze drugih koje su čula tokom diskusije, što može da povredi neke učesnike (Đurić, 2007). Moguće su i situacije na koje podseća Kinard (1985) kada roditelj, koji je dao saglasnost za učešće svog deteta, zahteva od istraživača uvid u podatke koji su od deteta dobijeni. U takvoj osetljivoj situaciji istraživač mora pažljivo da balansira između prava roditelja da zna i prava deteta na privatnost saopštenih podataka.

I na ovom planu, domaći etički kodeksi ne preciziraju bliže obaveze istraživača. U odredbama *Predloga moralnog kodeksa članova Srpskog sociološkog društva* (Srpsko sociološko društvo, 2012), istraživači se generalno podsećaju na obavezu da „poštuju ličnost ispitanika, trudeći se da je nipošto ne povrede“, kao i da moraju da „poštuju tajnost upotrebe obaveštenja ukoliko bi njihovo otkrivanje nanelo neposrednu štetu ličnostima od kojih su dobijena“. Nešto je detaljniji *Kodeks etike psihologa Srbije* (Društvo psihologa Srbije, 2000) u kome se od istraživača očekuje spremnost da prihvate „odluku ispitanika, uključujući i maloletne osobe, odnosno lica koja daju saglasnost za učestvovanje, da u bilo kom trenutku odustane od daljeg učestvovanja u istraživanju“. U slučaju da ispitanik odustaje od istraživanja istraživač je dužan da „izbriše sve podatke koji se na njega odnose, a sakupljeni su u dotadašnjem toku istraživanja“. U *Etičkom kodeksu naučno-istraživačkog rada* Fakulteta za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju (Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju, 2008), prvenstveno namenjenom normiranju statusa istraživača, navodi se obaveza „bezbednog čuvanja primarnih podataka i dokumentovanja rezultata naučnoistraživačkog rada“.

Otkrivanje podataka i omogućavanje identifikacije deteta od kojeg su dobijeni može da bude posebno rizično onda kada se predmet istraživanja tiče neke intimne dimenzije dečjeg iskustva. Istraživačima se takođe nalaze posebna pažnja i pojačana osetljivost kada su učesnici istraživanja deca koja žive u izmenjenim ili neadekvatnim životnim uslovima. Etički su posebno osetljiva istraživanja u kojima učestvuju deca i mladi bez roditelja ili staratelja, deca koja nemaju punu pravnu zaštitu zbog toga što imaju status raseljenih ili izbeglih lica, kao i deca iz neke društveno marginalizovane grupe. Značajnija etička ugrožavanja se takođe mogu očekivati u istraživanjima o deci koja žive u uslovima ratnih sukoba ili intenzivnih društvenih konflikata, dece iz siromašnih područja, dece sa intelektualnom ometenošću, dece sa smetnjama i poremećajima u razvoju, dece sa invaliditetom (Schenk & Williamson, 2005).

Sve pomenute grupacije dece smatraju se posebno ranjivim, a sredina ih neretko diskriminiše i prema njima je netolerantna. Silva (1995: 15) ranjivu osobu određuje kao „osobu koja ima smanjenu autonomnost kao posledicu delovanja fizičkih/psihičkih faktora ili statusa nejednakosti“. U svim pobrojanim kategorijama dece nalazimo da se, uobičajnom razumevanju ranjivosti kao posledici uzrasno-statusne nejednakosti dece, pridružuje i neki faktor koji tu kategoriju čini ranjivom u još nekoj dimenziji. Stoga ne čudi da se u literaturi mogu naći različiti nazivi koji označavaju takva stanja povišene ranjivosti: „dvostruko ugrožene osobe“ (Moore & Miller, 1999: 1034), „višestruka ranjivost“ ili „preklapajuća marginalnost“ (Radley, prema Liamputtong, 2007: 5), „presečna marginalnost“ (Lahman, 2008: 282).

U slučaju istraživanja pobrojanih grupacija dece nalaze se posebna osetljivost istraživača od prvih kontakata, uspostavljanja adekvatnih odnosa, brižljivog prikupljanja podataka, njihove analize i prezentacije dobijenih nalaza. Briga o mogućem narušavanju prava subjekata istraživanja, adekvatna procena moguće štete po njih, kao i mere preduzete na predupređivanju svih oblika ugrožavanja moraju biti transparentno opisane u izveštajima o istraživanju. To će evaluatorima omogućiti kontrolu kvaliteta po pitanju poštovanja etičkih principa, kao značajnog aspekta ukupnog kvaliteta sprovedenog istraživanja.

ZAKLJUČAK

Istraživanja o deci, sa aspekta doslednog poštovanja svih etičkih principa, jesu kompleksni procesi koji zahtevaju punu pažnju i oprez istraživača koji ih planiraju i sprovode. Najznačajnija etička pitanja u istraživanjima dece odnose se na adekvatnu primenu principa dobrotivosti učešća, uspostavljanje ravnopravnog odnosa na relaciji istraživač-ispitanik, kao i garantovanje anonimnosti učesnika i poverljivosti podataka. Istraživači moraju biti posebno pažljivi kada je reč o poštovanju prava dece, učesnika istraživanja, a naučna zajednica osetljiva na neetičko postupanje.

Usvajanje nove sociološke paradigme „deca kao socijalni akteri“, što na planu istraživačke prakse ima za posledicu njihovo direktno uključivanje u istraživačku proceduru, otvara široko polje etičkih dilema i potrebu za razvijanjem posebne odgovornosti istraživača u području studija detinjstva i adolescencije. Metodolozi sugerišu uspostavljanje principa „etičke simetrije“ u odnosima dece i odraslih uz uzimanje u obzir specifične društvene i kulturne pozicije dece. Ostvarenje svih etičkih principa zahteva usvajanje etičkih kodeksa, refleksivnost i kolektivnu profesionalnu odgovornost (Christensen & Prout, 2002).

Aubrey i saradnici (2000) upozoravaju da kod pristalica različitih teorijskih paradigmi nema potpunog slaganja o tome šta treba da čini sadržaj etičkih razmatranja, ali i ističu da, bez obzira na te razlike, niko ne sme biti oslobođen obaveze doslednog uvažavanja svih etičkih normi i obzira. Poznavanje principa koji bi trebalo da usmeravaju istraživanje nije dovoljno za osiguranje etičnosti istraživačkog procesa. Mnoge konkretne odluke će zavisiti od dovoljne osetljivosti istraživača da u konkretnoj situaciji ostvari etički odgovoran pristup.

Postojanje etičkih kodeksa, samo po sebi, ne može garantovati ispravnost istraživanja po pitanju dosledne primene etičkih principa, i predstavlja tek prvi korak u razvijanju istraživačke odgovornosti. Ipak, smatramo da bi domaća naučna zajednica, po ugledu na istraživačke prakse u razvijenim zemljama, trebalo da inicira kreiranje, kako nacionalnog, tako i profesionalnih etičkih kodeksa istraživanja u kojima učestvuju deca, a već postojeće razvije, inkorporirajući savremene standarde u ovoj oblasti.

LITERATURA

1. Ajduković, M. i Kolesarić, V. (Ur.) (2003). *Etički kodeks istraživanja s djecom*. Zagreb, Hrvatska: Državni zavod za zaštitu obitelji, materinstva i mladeži, Vijeće za djecu Vlade Republike Hrvatske.
2. American Psychological Association (1973). *Ethical principles in the conduct of research with human subjects*. Washington, DC: American Psychological Association, Ad Hoc Committee on Ethical Standards in Psychological Research.
3. Aubrey, C., David, T., Godfrey, R. & Thompson, L. (2000). *Early childhood educational research issues in methodology and ethics*. London: Routledge Falmer Press.
4. Avar, D., Black, L., Samuel, J., Griener, G. & Knoppers, B.M. (2012). *Best practices for health research involving children and adolescents: Genetic, pharmaceutical, and longitudinal studies*. Canada: McGill University, Canadian Institutes of Health Research. Retrieved May 02, 2012. from http://www.pediagen.org/ressources/Best_Practices_En_20120127.pdf
5. Beecher, H.K. (1966). Ethics and clinical research. *New England Journal of Medicine*, 274(24), 1354–1360.
6. Broome, M.E., Richards, D.J. & Hall, J.M. (2001). Children in research: The experience of ill children and adolescents. *Journal of Family Nursing*, 7(1), 32–49.
7. Calkins, C.F. (1972). Reviewed work: Children's rights: Toward the liberation of the child by Paul Adams. *Peabody Journal of Education*, 49(4), 327–330.
8. Christensen, P. (1998). Difference and similarity: How children's competence is constituted in illness and its treatment. In I. Hutchby & J. Moran-Ellis (Eds.), *Children and social competence: Arenas of action* (pp. 187–201). London: Falmer Press.
9. Christensen, P. & Prout, A. (2002). Working with ethical symmetry in social research with children. *Childhood*, 9(4), 477–497.
10. Cohen, L., Manion, L. & Morrison, K. (2007). *Research methods in education* (6th edition). London: Routledge Falmer Press.
11. *Control Council Law No. 10 (1949). Trials of war criminals before the Nuremberg military tribunals, vol. 2*. Washington, DC: U.S. Government

- Printing Office. Retrieved May 04, 2012. from http://www.loc.gov/rr/frd/Military_Law/pdf/NT_war-criminals_Vol-II.pdf.
12. Coyne, I. (2010). Research with children and young people: The issue of parental (proxy) consent. *Children and Society*, 24(3), 227–237.
 13. Diener, E. & Crandall, R. (1978). *Ethics in social and behavioral research*. Chicago, IL: University of Chicago Press.
 14. Društvo psihologa Srbije (2000). *Kodeks etike psihologa Srbije*. Usvojen na Skupštini Društva psihologa Srbije, održanoj 20. aprila 2000. godine. Beograd: Društvo psihologa Srbije. Retrieved May 11, 2012. from <http://www.dps.org.rs/images/pdf/DPS/kodeks%20etike%20društva%20psihologa%20srbije.pdf?phpMyAdmin=4700dc1d4e4bcd06a0448c38edf6f98b>.
 15. DuBois, J.M. (2008). *Ethics in mental health research: Principles, guidance and cases*. New York: Oxford University Press.
 16. Đurić, S. (2007). *Fokus-grupni intervju*. Beograd: Službeni glasnik.
 17. Edwards, S.D. & McNamee, M.J. (2005). Ethical concerns regarding guidelines for the conduct of clinical research on children. *Journal of Medical Ethics*, 31(6), 351–354.
 18. Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju (2008). *Etički kodeks naučno-istraživačkog rada: dobra naučna praksa*. Beograd: Univerzitet u Beogradu, Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju. Retrieved May 02, 2012. from <http://www.fasper.bg.ac.rs/pravna.html>.
 19. Filipović, J. (2001). Metodološki aspekti istraživanja ponašanja dece kao potrošača. *Marketing*, 42(2), 97–105.
 20. Fombad, C. M. (2005). Protecting children's rights in social science research in Botswana: Some ethical and legal dilemmas. *International Journal of Law, Policy and the Family*, 19(1), 102–120.
 21. Gill, D. (2004). Ethical principles and operational guidelines for good clinical practice in paediatric research. Recommendations of the Ethics Working Group of the Confederation of European Specialists in Paediatrics (CESP). *European Journal of Pediatrics*, 163(2), 53–57.
 22. Jones, J.H. (1981). *Bad blood: The Tuskegee syphilis experiment*. New York: Free Press. Kimmel, A. J. (1988). *Ethics and values in applied social research*. Newbury Park, CA: Sage Publications.

23. Kinard, E.M. (1985). Ethical issues in research with abused children. *Child Abuse and Neglect*, 9(3), 301–311.
24. Lahman, M. (2008). Always othered: Ethical research with children. *Journal of Early Childhood Research*, 6(3), 281–300.
25. Liamputtong, P. (2007). *Researching the vulnerable*. London: Sage Publications.
26. Lind, C., Anderson, B. & Oberle, K. (2003). Ethical issues in adolescent consent for research. *Nursing Ethics*, 10(5), 504–511.
27. Mahon, A., Glendinning, C., Clarke, K. & Craig, G. (1996). Researching children: Methods and ethics. *Children and Society*, 10(2), 145–154.
28. Moore, L.W. & Miller, M. (1999). Initiating research with doubly vulnerable populations. *Journal of Advance Nursing*, 30(5), 1034–1040.
29. Morrow, V. (2008). Ethical dilemmas in research with children and young people about their social environments. *Children's Geographies*, 6(1), 49–61.
30. Nagradić, S., Miković, M., Muratbegović, E., Đuderija, S. i Krneta D. (Ur.) (2006). *Etički kodeks istraživanja o djeci*. Sarajevo, Bosna i Hercegovina: Vijeće za djecu Bosne i Hercegovine.
31. National Institutes of Health (1979). *Belmont Report: Ethical principles and guidelines for the protection of human subjects of research*. Bethesda: MD: National Institutes of Health, National Commission for the Protection of Human Subjects of Biomedical and Behavioral Research. Retrieved May 04, 2012. from http://videocast.nih.gov/pdf/ohrp_appendix_belmont_report_vol_2.pdf.
32. Neill, S. J. (2005). Research with children: A critical review of the guidelines. *Journal of Child Health Care*, 9(1), 46–58.
33. Prout, A. & James, A. (1990). A new paradigm for the sociology of childhood? Provenance, promise and problems. In A. James & A. Prout (Eds.), *Constructing and reconstructing childhood: Contemporary issues in the sociological study of childhood* (pp. 7–31). London: Falmer Press.
34. Punch, S. (2002). Research with children: The same or different from research with adults? *Childhood*, 9(3), 321–341.
35. Sade, R. (2003). Publication of unethical research studies: the importance of informed consent. *The Annals of Thoracic Surgery*, 75(2), 325–328.

36. Schenk, K. & Williamson, J. (2005). *Ethical approaches to gathering information from children and adolescents in international settings: Guidelines and resources*. Washington, DC: Population Council.
37. Sieber, J. (1993). The ethics and politics of sensitive research. In C. Renzetti & R. Lee (Eds.), *Researching sensitive topics* (pp. 14–26). London: Sage Publications.
38. Silva, M.C. (1995). *Ethical guidelines in the conduct, dissemination, and implementation of nursing research*. Washington, DC: American Nurses Research.
39. Službeni glasnik Republike Srbije (2007). *Kodeks profesionalne etike lekarske komore Srbije*. Službeni glasnik Republike Srbije, 121/07.
40. Srpsko sociološko društvo (2012). *Predlog moralnog kodeksa članova Srpskog sociološkog društva*. Retrieved May 22, 2012. from http://ssd.org.rs/index.php?option=com_content&view=article&id=233:2012-03-12-12-21-50&catid=35:2011-12-11-16-36-13&Itemid=41.
41. Thompson, R.A. (1992). Development changes in research risk and benefit: A changing calculus of concerns. In B. Stanley & J. E. Sieber (Eds.), *Social research on children and adolescents: Ethical issues* (pp. 38–41). London: Sage Publications.
42. Ujedinjene nacije (1989). *Konvencija o pravima deteta*. Usvojena na Generalnoj skupštini UN 20. novembra 1989. godine. Retrieved May 02, 2012. from [http://www.unicef.org/serbia/Konvencija_o_pravima_deteta_sa_fakultativnim_protokolima\(1\).pdf](http://www.unicef.org/serbia/Konvencija_o_pravima_deteta_sa_fakultativnim_protokolima(1).pdf).
43. World Medical Association (1964). *Declaration of Helsinki: Ethical principles for medical research involving human subjects*. Retrieved May 04, 2012. from <http://www.wma.net/en/30publications/10policies/b3/17c.pdf>.

ETHICAL ISSUES IN RESEARCH ON CHILDREN

Sladana Đurić

University of Belgrade – Faculty of Security Studies

Summary

Ethical issues that appear in researching children are the subject matter of relatively rich scientific literature, as well as a multitude of national and professional ethical codices. The broad thematization of ethical principles is indeed instigated by the rise of awareness of the seriousness of this problem, as well as by growing fears of potential abuse of children in contemporary research projects. General assertion that children are a vulnerable category of subjects that require special attention and protection from misuse in research projects prevails in literature. The main objective of this paper is to present general ethical issues that various areas of expertise researchers face when children and youth are the subjects of their studies. The principle of voluntary participation, the principle of balanced researcher – respondent relationship, and the principles of privacy, confidentiality and anonymity in studies of children are particularly presented.

Key words: research, children, ethical principles

Primljeno: 25. 5. 2012.

Prihvaćeno: 20. 7. 2012.